

Наточій А.М.

Теоретичні основи виховання моральних і соціальних цінностей у підлітків сучасних загальноосвітніх шкіл-інтернатів України

*Наточій Анатолій Миколайович, кандидат педагогічних наук, доцент
Миколаївської національний університет імені В.О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна*

Анотація. У статті розглядаються питання вихованості підлітків в загальноосвітніх школах-інтернатах. Визначено теоретичні основи виховання моральних і соціальних цінностей у підлітків як складових загальної вихованості особистості. Обґрунтовано необхідність впровадження інноваційних форм і методів у виховну роботу сучасних шкіл-інтернатів.

Ключові слова: підлітки, цінності, моральні цінності, соціальні цінності, вихованість, виховання.

Постановка проблеми. Кожна суспільно-економічна формація в рамках перспектив свого поступального руху вперед висуває конкретні завдання щодо виховання підростаючого покоління. У сучасних умовах модернізаційних змін в Україні дедалі більшої гостроти набувають проблеми вихованості дітей та молоді.

Стратегічним нормативним документом, в якому закладені підвалини для оновлення змісту й технологій виховання, реформування гуманістичних цінностей та зразків громадянської позиції виступають "Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів" (2011 р.). Закладена в них методологія виховання надає пріоритети розвиненій особистості, її життєвому й професійному самовизначенню, самореалізації, життєтворчості відповідно до національних цінностей та в контексті ідей інтеграції Української держави у Європейський простір.

У цьому контексті актуальності набуває проблема виховання дітей підліткового (10-11 – 14-15 років) віку у загальноосвітніх школах-інтернатах.

Аналіз досліджень і публікацій. Наукові підходи щодо виховання моральності особистості у сучасних умовах розроблені у дослідженнях В. Білоусової, М. Боришевського, Г. Танюхіна, К. Чорної та інших. Аксиологічний аспект моральності аналізувався в працях Б. Ананьева, І. Беха, О. Дробницького, А. Здравомислова, М. Рокича, В. Тугарінова, В. Ядова та інших вчених.

Проблема національних цінностей досліджувалась у працях П. Ігнатенка, П. Кононенка, В. Кузя, Ю. Руденка, З. Сергійчука, Д. Тхоржевського. Національну самосвідомість особистості у значенні її самооцінки як носія національних цінностей трактують Т. Бондаренко, В. Борисов, М. Боришевський, Г. Гуменюк, І. Лебідь, Р. Осинець, В. Скутіна.

Формування цінностей з точки зору особистісно орієнтованого підходу вивчали Г. Балл, І. Бех, Ю. Завалевський і інші. Технологічний підхід формування цінностей досліджували О. Дубасенюк, А. Капська, М. Кларін, С. Сисоєва. Діяльнісний підхід формування морально-етичних цінностей був висвітлений у працях К. Абульханової-Славської, В. Семиченко.

Проблеми формування соціальних цінностей у підростаючих покоління знайшли своє відображення в сучасних дослідженнях Т. Малькової, В. Семенова, П. Осипова, О. Ручки, В. Тарасенка, М. Іванчука та інших.

До проблем моральних і соціальних цінностей у взаємодії індивіда із природним і соціальним середо-

вищем зверталися К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, О. Захаренко і інші.

Ці та інші дослідження проблем формування моральних та соціальних цінностей у підростаючого покоління свідчать, що провідною тенденцією виховання стає формування системи ціннісного ставлення особистості до соціального і природного довкілля та самої себе.

Основи організації навчально-виховного процесу у загальноосвітніх школах-інтернатах знайшли відображення у працях А. Аблятипова, А. Бондаря, Р. Журавльової, В. Демиденка, Б. Кобзаря, Л. Канішевської, П. Плоткіна, В. Слюсаренка, Г. Покиданова, Е. Постовойтова та інших. Дослідження В. Вінс, Г. Волкової, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, Л. Кузьменко, Л. Куторжевської, І. Михайлицької, Н. Огренич, А. Полянничко, С. Свириденко та інших присвячені питанням виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Питання організації виховної роботи з вихованцями підліткового віку в умовах загальноосвітніх шкіл-інтернатів відображені у дослідженнях Л. Бернадської, Я. Гошовського, В. Марущак, Б. Мельниченка, А. Прихожан, П. Степанова та інших.

Особливості виховної роботи із проблемними підлітками в загальноосвітніх школах-інтернатах відображені в дослідженнях В. Абраменкової, А. Антонової-Турченко, В. Афанасьєвої, О. Байбакова, І. Белінської, А. Белкіна, І. Бойко, М. Докторович, І. Дубровіної, Л. Карцевої, І. Козубовської, С. Косабуцької, І. Котельникової, О. Лисенко, Т. Малихіної, М. Фіцули та інших.

Слід відзначити, що в існуючих дослідженнях не ставилася мета визначення найбільш суттєвих факторів, які комплексно впливають на виховання підлітків у сучасних загальноосвітніх школах-інтернатах на демократичних і гуманістичних засадах.

Метою статті є теоретичне обґрунтування й практична апробація педагогічних умов ефективного виховання моральних і соціальних цінностей у вихованців підліткового віку в умовах загальноосвітніх шкіл-інтернатів України.

Виклад основного матеріалу. Звернення до проблеми виховання дітей підліткового віку обумовлено особливостями розвитку цієї категорії людей, а також процесами, що відбуваються в суспільстві і впливають на моральне і соціальне становлення особистості.

По-перше, підлітковий вік – сенситивний для становлення особистості. Психологічні дослідження таких вчених, як К. Абульханова-Славська, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, О. Леотєв,

К. Левін, Ж. Піаже, Е. Шпрангер та інші свідчать, що головними особливостями підлітків є: почуття дорослості, критичність мислення, бурхливий фізіологічний розвиток та статеве дозрівання, психічна невірноваженість, потреба у самоствердженні. Цей вік є сприятливим для розуміння власних психічних якостей і рис соціально-моральної самооцінки, самовиховання, самовираження. "Підлітковість – за думкою відомого психолога Р. Немова, – це самий важливий і складний з усіх дитячих виховних етапів, який являє собою період становлення особистості. Разом з тим це найвідповідальніший період, бо тут закладаються основи моральності, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до людей, до суспільства" [3, с. 222].

Суттєво впливають на становлення підлітків як особистостей психофізіологічні особливості розвитку. На це вказує І. Бех: "... підлітковий вік "важкий", насамперед, для самого підлітка: перебудови в організмі викликають незвичні відчуття і переживання, несвідому тривогу і дискомфорт, що створює значне напруження. Інколи цілком нормальна вчора дитина раптом починає поводитись як психічно хвора. Психічне здоров'я підлітка у подальшому залежатиме від поведінки старших, від їх ставлення до нього. Якщо старші жорстко обмежують життєдіяльність підлітка, створюють постійні конфліктні ситуації, це накладається на труднощі перебудови організму і збільшує напруження" [1, с. 98]. До основних проблем підліткового віку вчені відносять: оцінювання ефективності власної діяльності, взаємовідносин з однолітками та дорослими, формування і розвиток самосвідомості.

З огляду на викладене робимо висновок, що побудова виховного процесу з підлітками вимагає від дорослих (батьків, педагогів, громади) великого tactu і вміння, бо за переконанням В. Сухомлинського "підлітковий вік – це надзвичайно важливий період становлення громадянина, період, коли світ турбот, тривоги, хвилювань, трудів і сподівань Батьківщини входить у людське серце особливо бурхливо і яскраво. І від того, що саме увійде в серце наших дітей у цей період, залежить, якими людьми стануть вони..." [6, с. 29].

По-друге, ускладнення суспільних відносин висуває нові вимоги до індивіда, диктує підвищення освітнього, культурного, професійного рівня, необхідність підвищення особистої відповідальності, активності, діловитості.

По-третє, зміни об'єктивних умов життєдіяльності індивіда породжують більше труднощів у взаємодії між людиною й суспільством і людиною та іншими людьми.

Отже, зростає потреба формування у підлітків ціннісних якостей, відносин і орієнтацій, які сприятимуть розвитку конкретного індивіда на демократичних і гуманістичних засадах.

Зазначимо, що в загальноосвітніх школах-інтернатах виховуються діти з певними соціально-психологічними проблемами в житті (діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти із соціально незахищених верств населення) і такі, що мають вади в фізичному та розумовому розвитку. Більшість з них є педагогічно занедбаними, мають негативний життєвий досвід, труднощі у спілкуванні з

оточуючими, схильні до нервових зривів, проявляють споживацьке ставлення до держави і суспільства. В той же час ці діти потребують соціального захисту і підтримки з боку держави і суспільства.

Проведений нами пробно-пошуковий експеримент (2006-2010 рр.) щодо особливостей організації виховної роботи з вихованцями підліткового віку у загальноосвітніх школах-інтернатах Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Полтавської, Одеської, Львівської областей засвідчив, що на особистісному рівні більшість підлітків проявляють недостатній рівень самостійності, що обумовлює схильність підпадати під вплив негативних груп або лідерів, некритично засвоювати асоціальні норми поведінки; неадекватну самооцінку і рівень домагань, що призводить до агресивності, висування підвищених вимог до суспільства і, відповідно, готовності до обрання несприятливих, з погляду суспільної моралі, засобів їх реалізації; несформованість світогляду, моральних еталонів та ідеалів; несформованість навичок спілкування з однолітками та дорослими; переважання егоїстичних тенденцій, деформоване поняття справедливості; яскраво виражені тенденції до демонстративності; неадекватні тенденції на статус і роль в групі.

Так, із 540 вихованців 5-9 класів 55% у 5-7 класах і 68% у 8-9 класах відчувають постійний дискомфорт у навчально-пізнавальній діяльності. У зв'язку з особистісними соціокультурними контекстами підлітки неспроможні оволодіти шкільними навчальними програмами. Взаємини між педагогами і вихованцями складні і неоднозначні. Вони різняться за спрямованістю, інтенсивністю, широтою, стійкістю, активністю. Отримані нами в результаті опитування вчителів і вихователів загальноосвітніх шкіл-інтернатів (опитуванням було охоплено 250 педагогів) дані свідчать, що 42% вихователів (53% вчителів) не задоволені взаєминами з вихованцями, 27% вихователів (30% вчителів) відчувають труднощі у виборі методів взаємодії з підлітками. Взаємини між підлітками у своїх групах (класах) характеризуються так: комфортно почувають себе у своїй групі лише 32% вихованців, у 41% підлітків комфортність проявляється ситуативно, а решта підлітків відчувають дискомфорт. Лише 23% підлітків оцінюють свої взаємини як доброзичливі і демократичні (рівноправні), 38% охарактеризували їх як взаємини спільної зацікавленості в конкретних ситуаціях, 15% – як ділові стосунки, 22% – як взаємини байдужості, 2% – як взаємини неприязні. Дослідження специфіки моральної вихованості засвідчило, що більшість підлітків (72%) підпорядковують себе обставинам, не мають розвинутого почуття відповідальності, страждають інфантилізмом та егоїзмом. 62% вихованців-підлітків мають завищені запити та неприборкувані потреби. Серед життєвих цінностей на перших місцях у них матеріальний достаток: наявність грошей, їжі, одягу, прикрас. А такі цінності як інтелектуальне самовираження, рівність людей, добробут країни, краса природи та мистецтва далеко не на перших місцях. Останні місця в ієрархії життєвих цінностей підлітків посідають такі якості як "чуйність", "чесність", "терплячість", "взаємодопомога" та інше. Таке розуміння цінностей підлітки пояснюють тим, що "в теперішньому житті нормою стає егоїсти-

чне і насильницьке вирішення практично всіх проблем" (52% підлітків мають таку життєву позицію). Також було встановлено, що 62% підлітків в школах-інтернатах мають суттєві відставання у соціальному та моральному розвитку, 85% з них потрапили в школу-інтернат із асоціального, духовно збідненого середовища, 42% схильні до девіантної і делінквентної поведінки, 35% у спілкуванні з ровесниками та 32% у спілкуванні з дорослими проявляють конформізм.

Підходи до виховання підлітків, форми і методи роботи з ними в основному спрямовані на перевиховання, на усунення недоліків в поведінці дітей, а не на створення умов для розвитку в них позитивних якостей. При цьому до підлітків ставляться в більшості випадків без справжнього інтересу і поваги, намагання вихованців досягти певних цілей не помічаються, зате будь-яка їхня помилка викликає яскраво виражене незадоволення, підкреслюється їхня невідповідність тим чи іншим нормам.

Отже, стан виховної роботи в загальноосвітніх школах-інтернатах свідчить про необхідність запровадження інноваційних форм і методів у виховний процес цих закладів в контексті сучасних соціокультурних вимог.

У загальноосвітніх школах-інтернатах маємо створити для Дитини комфортне життя, що означає забезпечити для неї змістовне в усьому його розмаїтті, емоційно насичене, позитивно забарвлене життя.

За думкою С. Шацького "школа повинна бути для дітей, а не діти для школи" [8, с. 54]. В. Сухомлинський закликав дорослих, учителів створювати для дітей комфортні умови їхньої життєдіяльності. У цьому контексті В. Сухомлинський пише: "Дитині хочеться, щоб хтось старший, мудрий, хто має багатий життєвий досвід, узяв на себе не тільки відповідальність за неї, не тільки турботу про її благо, а й про її радощі, хвилювання" [7, с. 618]. Це означає, що при конструюванні виховної системи у загальноосвітній школі-інтернаті для ефективного виховання підлітків основними методологічними підходами необхідно визначити: гуманістичний, особистісно орієнтований, системний, діяльнісний, компетентнісний. Саме ці методологічні підходи сприяють організації цілісного виховного процесу як складної динамічної системи, в основі якої суб'єкт-суб'єктна, морально-етична взаємодія вихователя і вихованця.

Результатом виховання підлітків у загальноосвітніх школах-інтернатах виступатиме вихованість як специфічна властивість особистості. За педагогічним словником "вихованість – це актуальний рівень розвитку особистості, для якого характерна узгодженість між знанням, переконанням і поведінкою конкретної людини" [2, с. 45]. А "виховуваність – це потенційний рівень, зона ближнього розвитку людини, тобто здатність її до порівняно швидкого формування нових для неї пізнавальних, емоційних або поведінкових умінь та навичок" [2, с. 46].

Виходячи з різних трактувань у науковій літературі та враховуючи індивідуальні особливості вихованців підліткового віку у загальноосвітніх школах-інтернатах, ми визначаємо поняття "вихованість" як інтегративну характеристику особистості, що виявляється у сформованості морально-етичних, громадян-

ських, особистісних цінностей, які в узагальненій формі відображають систему соціальних відносин і дозволяють особистості компетентно діяти в основних сферах суспільного життя.

Цінність ми розглядаємо як психопедагогічне утворення, в якому присутнє безпосереднє чи опосередковане ставлення людини до середовища і до себе. Поняття "цінність", як зазначає І. Бех, містить у собі все те, що може цінувати особистість, що для неї є значущим і важливим [1, с. 6]. Під моральними цінностями будемо розуміти те, що стосується сфери моральної свідомості людини – моральні норми, принципи, ідеали, поняття добра і зла, справедливості, щастя, що визначає мотиви поведінки особистості, формує схильності і характер усіх відносин і взаємодій [4, с. 388]. Соціальні цінності у широкому розумінні можна визначити як значимість явищ і предметів реальної дійсності з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальної групи, особистості. У вузькому розумінні соціальні цінності – це моральні і естетичні вимоги, вироблені людською культурою [5, с. 546].

Серед моральних цінностей, які сприятимуть досягненню певного рівня моральної вихованості підлітків, ми виділили такі: безкорислива допомога іншим, справедливість, турботливість, самовимогливість, моральна відповідальність. Маючи чітке уявлення про рівень моральної вихованості конкретного вихованця, можна визначити, які якості у нього уже сформувалися і домінують, а які перебувають на стадії становлення; виявити чинники, що сприяють його подальшому розвитку і застосувати відповідні педагогічні методи і прийоми впливу.

Складовими соціальної вихованості у нашому дослідженні виступають такі соціальні цінності: толерантність, ціннісне ставлення до здоров'я, ціннісне ставлення до праці, самооцінка, соціальна відповідальність. Соціальну вихованість ми розглядаємо як інтегративну характеристику особистості, яка виражає певний ступінь оволодіння людиною соціальним досвідом, який дозволяє їй виступати повноправним суб'єктом суспільно-практичної діяльності.

Моральна і соціальна вихованість є основними критеріями загальної вихованості підлітків.

Ми розглядаємо процес виховання моральних і соціальних цінностей у підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів як спеціальний, цілеспрямований, системний, керований і вимірюваний процес, який потребує використання сучасних інноваційних технологій і набуває результативності за таких умов: створення розвивального виховного середовища у школі-інтернаті; готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання підлітків на гуманістичних і демократичних засадах; занурення підлітків в активну пізнавальну та соціально-громадську діяльність; впровадження адаптивного управління вихованим процесом у загальноосвітній школі-інтернаті.

Концептуальними засадами виховання моральних і соціальних цінностей, які свідчать про певний рівень вихованості підлітків в загальноосвітніх школах-інтернатах виступають такі положення: ставлення до вихованця-підлітка як до найвищої цінності; виховання у підлітка почуття власної гідності і ціннісного

ставлення до інших людей, природи, суспільства; формування у вихованця умінь вирішувати різні життєві проблеми, свідомо і відповідально залучатися до системи соціальних відносин. Ми вбачаємо суттєві внутрішні резерви, які сприятимуть поліпшенню результативності і ефективності виховної роботи в загальноосвітніх школах-інтернатах, а саме: демократизація і гуманізація у навчально-виховному процесі через створення виховної системи в школі-інтернаті; координація виховних впливів на особистість вихованця через розроблені нами цільові комплексні програми ("Здоров'я", "Спілкування", "Дозвілля", "Спосіб життя", "Соціально-педагогічна реабілітація"); інформаційне і науково-методичне забезпечення виховного процесу; реалізація концепції "школи життя" на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : [наук.-метод. посібник] / Іван Дмитрович Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
Bekh I.D. Osobystisno zoriyentovane vykhovannya [Individually oriented education] : [nauk.-metod. posibnyk] / Ivan Dmytrovych Bekh. – K.: IZMN, 1998. – 204 s.
2. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – М., 2005. – 448 с.
Kodzhaspirova G.M., Kodzhaspirov A. Y. Slovar' po pedagogike [Dictionary of pedagogy] / G.M. Kodzhaspirova, A.Y. Kodzhaspirov. – M., 2005. – 448 s.
3. Немов Р.С. Психология : [учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений] : в 3 кн. / Роберт Семенович Немов. – М., 1998. – Кн. 2 : Психология образования. – 613 с.
Nemov R.S. Psikhologiya [Psychology] : [uchebnik dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy] : v 3 kn. / Robert Semenovich Nemov. – M., 1998. – Kn. 2: Psikhologiya obrazovaniya. – 613 s.
4. Словарь по этике [под. ред. А.А. Гусейнова, И.С. Кона]. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
Slovar' po etike [Dictionary of Ethics] [pod. red. A.A. Guseynova, I.S. Kona]. – 6-ye izd. – M.: Politizdat, 1989. – 447 s.
5. Социология : Короткий энциклопедический словарь / [Уклад.: Волович В.У., Тарасенко В.І., Захарченко М.В. та інші]. – К., 1998. – 796 с.
Sotsiologiya : Korotkyy entsyklopedychnyy slovnyk [Sociology: A Brief encyclopedic dictionary] / [Uklad.: Volovych V.U., Tarasenko V.I., Zakharchenko M.V. ta inshi]. – K., 1998. – 796 s.
6. Сухомлинский В.А. Сто советов учителю / Василий Александрович Сухомлинский. – К., 1984. – 254 с.
Sukhomlinskiy V.A. Sto sovetov uchitelyu [Hundred tips teacher] / Vasiliy Aleksandrovich Sukhomlinskiy. – K., 1984. – 254 s.
7. Сухомлинский В.О. Выбр. творч. : в 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. шк., 1976.
Sukhomlynskiy V.O. Vybr. tvory [Select. works] : v 5-ty T. – T. 1. – K.: Rad. shk., 1976.
8. Шацкий С.Т. Избр. пед. сочинения : В 2-х т. / Станислав Теофилович Шацкий. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 304 с.
Shatskiy S.T. Izbr. ped. sochineniya [Fav. ped. works] : V 2-kh T. / Stanislav Teofilovich Shatskiy. – M.: Pedagogika, 1980. – T. 1. – 304 s.

Natochiy A.N.

Theoretical foundations of education and social values in adolescents modern educational boarding schools in Ukraine

Abstract. The article examines the breeding of teenagers in boarding schools. Theoretical bases of education of moral and social values in adolescents as components of general breeding of the persons. The necessity of introducing innovative forms and methods of education work in modern schools.

Keywords: teens, values, moral values, social values, breeding, education.

Наточий А.Н.

Теоретические основы воспитания моральных и социальных ценностей у подростков современных общеобразовательных школ-интернатов Украины

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы воспитанности подростков в общеобразовательных школах-интернатах. Определены теоретические основы воспитания моральных и социальных ценностей у подростков как составляющих общей воспитанности личности. Обоснована необходимость внедрения инновационных форм и методов воспитательной работы в современных школах-интернатах.

Ключевые слова: подростки, ценности, моральные ценности, социальные ценности, воспитанность, воспитание.